

SỬ DỤNG TÀI LIỆU ĐỊA LÝ TRONG DẠY HỌC LỊCH SỬ Ở TRƯỜNG TRUNG HỌC PHỔ THÔNG

USING GEOGRAPHY MATERIALS IN TEACHING HISTORY IN HIGH SCHOOL

Trương Trung Phương

Trường Đại học Sư phạm - Đại học Đà Nẵng

Email: trungphuongqp@gmail.com

TÓM TẮT

Bộ môn Lịch sử với những đặc trưng riêng của mình đóng vai trò hết sức quan trọng trong hệ thống giáo dục phổ thông. Thông qua học tập lịch sử học sinh được trang bị kiến thức cơ bản, có hệ thống về lịch sử của dân tộc và nhân loại, giáo dục lòng yêu nước, tự hào dân tộc, lý tưởng độc lập dân tộc và chủ nghĩa xã hội, rèn luyện năng lực tư duy, thực hành; thực hiện hoàn chỉnh các nhiệm vụ giáo dục, giáo dưỡng và phát triển. Để góp phần nâng cao chất lượng dạy học bộ môn Lịch sử, việc sử dụng các nguồn tài liệu tham khảo bên ngoài sách giáo khoa là yêu cầu bắt buộc đối với mỗi một giáo viên. Tài liệu địa lý với những ưu thế riêng của mình có thể giúp giáo viên giải thích làm rõ nội dung kiến thức lịch sử, tái hiện bức tranh lịch sử một cách có hệ thống, sinh động, phát triển được trí tưởng tượng, tư duy độc lập của học sinh, góp phần nâng cao chất lượng dạy và học lịch sử ở trường Trung học phổ thông (THPT).

Từ khóa: tài liệu; biểu tượng; tư duy; bài học lịch sử.

ABSTRACT

History with its own characteristics plays a crucial role in the general education system. Thanks to studying history, students are provided with the basic and systematic knowledge of the history of their own country as well as the history of the world. Studying history also helps students to apprehend their love for the fatherland acutely, to be proud of the achievements of their ancestor, loyal to the idea of national independence and socialism, to better their thinking capacity and carry out educational tasks completely. To contribute to improving the quality of teaching history, besides the textbook, the use of other reference materials is required for each teacher. The geography material with its own advantages enables teachers to explain historical knowledge, recall the historical process or event systematically and develops students' imagination and independent thinking. Therefore, using geography materials contributes to enhancing the quality of learning and teaching history in high school.

Key words: material; symbols; thinking; history lesson.

1. Đặt vấn đề

Dạy học liên môn là một trong những nguyên tắc quan trọng trong dạy học nói chung và dạy học Lịch sử nói riêng. Đây được xem là một quan niệm dạy học hiện đại, nhằm phát huy tính tích cực của học sinh, đồng thời nâng cao chất lượng giáo dục. Trong bối cảnh việc dạy và học sử còn nhiều vấn đề bất cập, như vị trí, vai trò của bộ môn Lịch sử chưa được nhận thức đúng, bị xem là môn phụ nên chưa được chú trọng đầu tư đúng mực; học sinh chưa hứng thú với việc học tập, nghiên cứu lịch sử, thì việc áp dụng nguyên tắc dạy học liên môn

trong xây dựng chương trình, biên soạn sách giáo khoa và tiến hành dạy học là một hướng đi phù hợp giúp “*giảm tải*” chương trình, tạo điều kiện để học sinh đi sâu, nắm vững kiến thức lịch sử.

Chính vì vậy, việc sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử ở trường THPT bên cạnh các nguồn tài liệu khác một cách hợp lý là biện pháp góp phần nâng cao chất lượng dạy và học lịch sử. Bởi lẽ, lịch sử và địa lý có mối quan hệ chặt chẽ với nhau, tài liệu địa lý là cơ sở để giáo viên giải thích làm rõ nội dung kiến thức lịch sử giúp các em tái hiện bức tranh lịch sử

một cách có hệ thống, phát triển được trí tưởng tượng, tư duy độc lập của học sinh.

2. Giải quyết vấn đề

2.1. Vai trò, ý nghĩa của việc sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử ở trường Trung học phổ thông

Xuất phát từ đặc trưng của việc dạy và học lịch sử, các loại tài liệu tham khảo (*bao gồm tài liệu địa lý*) góp phần khôi phục, tái hiện bức tranh quá khứ, khẳng định tính chính xác, phong phú của sự kiện lịch sử, giúp học sinh khắc phục việc “hiện đại hóa” lịch sử, hoặc “hư cấu” sai sự thật. Vì thế cho nên việc sử dụng tài liệu địa lý (*bản đồ địa lý, kiến thức địa lý về vị trí, địa hình, khí hậu, sông ngòi, kinh tế, dân cư...*) trong dạy học lịch sử (*các trận đánh, chiến dịch; sự phát triển kinh tế, dân cư...*) có vai trò và ý nghĩa hết sức quan trọng.

Thứ nhất, sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử giúp học sinh hiểu được sự phát triển của xã hội loài người một cách liên tục, thống nhất, nhận thấy mối quan hệ hữu cơ, mật thiết giữa các mặt của đời sống xã hội, mối quan hệ giữa các yếu tố trong cùng một sự kiện lịch sử, từ đó nhận thức sự kiện lịch sử một cách đầy đủ, chính xác. Đồng thời, tài liệu địa lý cũng là cơ sở giúp học sinh nắm kiến thức lịch sử một cách có hệ thống, rèn luyện khả năng phân tích các sự kiện, tìm ra bản chất, quy luật chi phối sự vận động phát triển của lịch sử nhân loại.

Thứ hai, sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử góp phần thực hiện mục tiêu giáo dục toàn diện học sinh của nhà trường phổ thông. Bởi lẽ trong quá trình học tập học sinh sẽ được cung cấp kiến thức của bộ môn Địa lý làm cho lượng kiến thức trở nên phong phú, hấp dẫn thuận lợi để nắm bắt các vấn đề lịch sử một cách nhanh chóng, hình thành nên tư duy hệ thống thay thế cho tư duy cơ giới cổ điển.

Thứ ba, sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử góp phần kích thích hứng thú học tập ở học sinh. Ở đây, học sinh đóng vai trò tích cực, chủ động trong học tập, các em có điều kiện huy động những kiến thức đã học để hiểu sâu, toàn diện sự kiện. Học sinh cũng được ôn tập, củng cố, tổng

hợp các kiến thức ở mức cao hơn và biết vận dụng thông minh trong học tập. Việc sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử sẽ là cơ sở để học sinh nắm chắc sự kiện, hình thành khái niệm, hiểu rõ quy luật lịch sử, rút ra được bài học lịch sử, đồng thời rèn luyện thói quen tìm tòi, nghiên cứu, phát triển tư duy lịch sử.

Thứ tư, đối với giáo viên việc dạy học liên môn nói chung và sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử nói riêng sẽ góp phần hoàn thiện, nâng cao kiến thức chuyên môn, nghiệp vụ. Bởi vì khi dạy học giáo viên không chỉ sử dụng kiến thức lịch sử mà còn phải tìm hiểu, chọn lọc tài liệu địa lý, cũng như các môn khoa học xã hội khác để đưa vào bài giảng một cách phù hợp, từ đó kích thích tính chủ động đầu tư chuyên môn của đội ngũ giáo viên phổ thông.

Như vậy, việc vận dụng tài liệu địa lý vào dạy học lịch sử ở trường THPT chẳng những dựa trên cơ sở các mối liên hệ về lí luận và thực tiễn được đề cập ở bộ môn lịch sử, mà còn xuất phát từ đòi hỏi thực tế là cần phải khắc phục, xóa bỏ lối dạy học theo kiểu khép kín, cô lập giữa những kiến thức và kĩ năng vốn có liên hệ, bổ sung cho nhau giữa lịch sử và địa lý. Nói khác đi, bộ môn Lịch sử và Địa lý vốn có quan hệ gần gũi về bản chất, nội dung và kĩ năng cũng như mục tiêu, đủ cho phép phối hợp, liên kết nhằm tạo ra những đóng góp bổ sung cho nhau cả về lí luận và thực tiễn, đem lại kết quả tổng hợp và vững chắc trong việc giải quyết những tình huống, hoặc những vấn đề thuộc từng phân môn. Mặt khác, tránh được những nội dung, kiến thức và kĩ năng trùng lặp, đồng thời giúp học sinh lĩnh hội những nội dung, tri thức và năng lực mà mỗi môn học riêng rẽ không có được.

2.2. Việc sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử ở trường Trung học phổ thông nước ta hiện nay

Ở Việt Nam, việc sử dụng tài liệu địa lý trong xây dựng chương trình và dạy học là một vấn đề khá mới mẻ, chỉ mới được áp dụng ở mức độ thấp. Qua khảo sát thực tế, vấn đề sử dụng tài liệu địa lý cũng như các nguồn tài liệu khác trong

dạy học nói chung và dạy học lịch sử nói riêng đã được giáo viên tiếp cận nhưng chưa thật sự có chiều sâu. Sự tiếp cận ấy mới chỉ dừng lại ở việc nắm được sự cần thiết của việc sử dụng tài liệu tham khảo trong dạy học để góp phần nâng cao hiệu quả bài học trên lớp. Thế nhưng sử dụng như thế nào? với nội dung và phạm vi ra sao? thì hầu hết giáo viên chưa nắm được. Tức là chỉ thực hiện trong mối quan hệ liên môn, giáo viên sử dụng bản đồ địa lý, các đoạn tài liệu địa lý thành văn nhằm mục đích minh họa cho kiến thức lịch sử là chính chứ chưa xem đó là một phần kiến thức quan trọng cần khai thác để làm rõ các sự kiện lịch sử. Bên cạnh đó, một số giáo viên cho rằng chỉ cần cung cấp những kiến thức sẵn có trong sách giáo khoa là đủ, việc sử dụng tài liệu học tập khác (*kể cả tài liệu địa lý*) là không thực sự cần thiết, gây ra tình trạng quá tải, không phù hợp với trình độ học sinh bậc THPT. Số khác lại ủng hộ việc sử dụng các loại tài liệu tham khảo trong dạy học lịch sử để cụ thể hóa, làm phong phú kiến thức, nâng cao trình độ tư duy, nghiên cứu của học sinh. Mâu thuẫn này đã dẫn đến thực trạng là trong nhiều giờ dạy giáo viên chưa chú ý đến việc sử dụng kiến thức địa lý làm cho việc khai thác nội dung bài dạy thiếu hệ thống, thiếu chiều sâu, chất lượng bài dạy không đạt hoặc có áp dụng nhưng tiến hành gượng gạo, các đơn vị kiến thức được tích hợp không có mối quan hệ gắn bó khiến giờ học trở nên khô khan, rời rạc, thậm chí dẫn đến “*quá tải*”. Thực trạng trên đặt ra yêu cầu đối với giáo viên là phải nắm vững những quan điểm, biện pháp sử dụng tài liệu địa lý phù hợp để góp phần nâng cao hiệu quả, chất lượng giờ dạy. Bởi do đặc trưng của bộ môn Lịch sử và mối liên hệ giữa lịch sử và địa lý, cho nên tài liệu địa lý góp phần nhất định vào việc khôi phục, tái hiện hình ảnh quá khứ. Tài liệu địa lý là căn cứ mang tính chính xác, khoa học, cụ thể, phong phú để học sinh nhận thức chính xác sự kiện lịch sử; nó giúp các em khắc phục việc “hiện đại hóa” lịch sử, “hư cấu” lịch sử.

2.3. Một số biện pháp sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử ở trường trung học phổ thông

Lịch sử và Địa lý là hai phân môn thuộc nhóm kiến thức khoa học xã hội, có mối quan hệ chặt chẽ với nhau. Sự kiện lịch sử dù xảy ra vào thời điểm nào đi chăng nữa đều gắn với một không gian địa lý xác định, chính không gian địa lý đó cũng có tác động quan trọng thúc đẩy hoặc kìm hãm sự tiến triển của các sự kiện, biến cố lịch sử. Nhiều sự kiện lịch sử, văn hóa (*các cuộc chiến tranh chinh phạt, các cuộc di dân, sự xuất hiện tôn giáo...*) đều bắt nguồn từ đặc điểm địa lý, hoặc chịu sự tác động của yếu tố địa lý, địa hình. Chính vì vậy, tài liệu địa lý đóng vai trò quan trọng trong việc dạy học, giúp học sinh khắc sâu kiến thức, hiểu được bản chất của sự kiện, hình dung được bức tranh lịch sử một cách chân thực, kích thích hứng thú, sáng tạo của học sinh đối với giờ học.

2.3.1. Sử dụng tài liệu địa lý để tạo biểu tượng không gian diễn ra sự kiện lịch sử

Lịch sử là tất cả những gì đã qua do vậy trong học tập lịch sử học sinh không thể trực tiếp quan sát sự kiện đã diễn ra trong quá khứ, cho nên việc tạo biểu tượng có ý nghĩa rất quan trọng. Biểu tượng là một dạng đặc biệt của nhận thức thế giới quan. Tính đặc biệt của biểu tượng lịch sử được quy định bởi sự kiện lịch sử là hiện thực khách quan chỉ diễn ra một lần và không bao giờ lặp lại y nguyên. Để có được biểu tượng lịch sử, chúng ta phải tiến hành các phương pháp khoa học để tái tạo lại sự kiện, phản ánh lịch sử gần giống với những gì nó đã diễn ra. Đối với yêu cầu này, tài liệu địa lý có ưu thế riêng để thực hiện. Như đã nói ở trên, một sự kiện lịch sử luôn gắn với một không gian xác định, không gian đó bao gồm tên đất, tên làng, đặc điểm địa hình, địa vật và con người... Đối với dạy học lịch sử việc sử dụng tài liệu địa lý nhất là điều kiện tự nhiên, dân cư..., để giải thích các sự kiện sẽ có tác dụng quan trọng trong việc tái hiện không gian lịch sử, qua đó giúp học sinh nắm vững kiến thức, đặc biệt là giải thích được các câu hỏi liên quan đến sự kiện như: *Tại sao sự kiện diễn ra ở nơi này mà không phải nơi kia, diễn ra vào thời gian này mà không phải là thời điểm khác?... Ví dụ, khi dạy bài Nhân dân Việt Nam kháng chiến chống Pháp xâm lược từ 1858 đến*

trước năm 1873, giáo viên có thể sử dụng đoạn tài liệu sau để giúp tái hiện ở học sinh bức tranh nước ta với vị trí địa chính trị, địa quân sự quan trọng bên cạnh sự giàu có về tài nguyên thiên nhiên: “Đại Việt không chỉ hứa hẹn là một thuộc địa giàu có mà còn là một vị trí quan trọng về mặt chiến lược, ở phía Đông Đại Việt cùng với Lào, Khome là cửa ngõ của Đông Nam Á, có thể lấy Đại Việt làm bàn đạp tấn công Trung Quốc; Đại Việt có điều kiện thuận lợi để xây dựng lực lượng hải quân cạnh tranh với các nước Thái Bình Dương” [5; tr.81]. Để tăng tính thuyết phục cho các đoạn tài liệu địa lý thành văn, giáo viên cần kết hợp với sử dụng bản đồ địa lý nhằm thể hiện tính cụ thể của các địa danh có sự kiện lịch sử diễn ra. Cụ thể với trường hợp nêu trên giáo viên có thể sử dụng bản đồ khu vực Đông Nam Á để giúp học sinh sẽ dễ dàng hình dung được không gian địa lý của Việt Nam, cũng như nhận thấy vị trí quan trọng của Việt Nam trong âm mưu xâm chiếm phương Đông của thực dân Pháp lúc bấy giờ. Bởi Việt Nam như là một chiếc cầu nối Đông Nam Á với vùng Tây Nam Trung Quốc - một vùng nổi tiếng về tài nguyên quý hiếm, đông dân, sức mua lớn, từ đó hiểu được nguy cơ nước ta bị thực dân phương Tây xâm lược là tất yếu và cận kề.

2.3.2. Sử dụng tài liệu địa lý để giúp học sinh khắc sâu kiến thức bài học lịch sử

Tài liệu địa lý nói chung có nhiều ưu thế trong việc khắc sâu kiến thức bài học lịch sử cho học sinh. Thông qua tìm hiểu tài liệu địa lý học sinh sẽ hiểu sâu, giải thích chính xác, hợp lý diễn tiến của các sự kiện lịch sử. Ví dụ, khi dạy bài *Kháng chiến toàn quốc kết thúc 1953-1954*, giáo viên yêu cầu học sinh tìm hiểu kiến thức trong đoạn trích: “Điện Biên Phủ là một thung lũng rộng lớn ở phía Tây vùng rừng núi Tây Bắc, có lòng chảo Mường Thanh dài gần 20km, rộng từ 6-8km, cách Hà Nội khoảng 300km, cách Luông Pha Bông khoảng 200km đường chim bay. Thung lũng này nằm gần biên giới Việt Nam - Lào, có con sông Nậm Rốm chạy theo hướng Nam - Bắc, đổ xuống sông Nậm Hu, có sân bay Mường Thanh được xây dựng từ năm 1889. Dân số Điện Biên Phủ có 2 vạn người

thuộc 11 dân tộc khác nhau (Kinh, Thái, Hơmeong, Nùng, Tày, Mường, Lào, Xá, Puộc, Hoa, Pú Nọi)... Điện Biên Phủ ở vào một vị trí chiến lược quan trọng chẳng những đối với chiến trường Đông Dương mà còn đối với miền Đông Nam Á. Một trục giao thông nối liền các miền biên giới Lào, Thái Lan, Miến Điện và Trung Quốc. Nó như cái bàn xoay có thể xoay đi bốn phía Việt Nam, Lào, Miến Điện, Trung Quốc, như cái chìa khóa bảo vệ Thượng Lào... Điện Biên Phủ được Pháp, có sự giúp đỡ của Mỹ xây dựng một tập đoàn cứ điểm mạnh nhất ở Đông Dương, thành trung tâm điểm của kế hoạch Nava...” [4; tr.66-67], để từng bước trả lời các câu hỏi như: Tại sao Pháp chọn Điện Biên Phủ để xây dựng thành một tập đoàn cứ điểm mạnh nhất Đông Dương? Hay tại sao cả ta và Pháp đều chọn Điện Biên Phủ làm trận quyết chiến chiến lược? Qua đó giúp các em khắc sâu kiến thức một cách dễ dàng đồng thời rèn luyện kỹ năng tự học, tự nghiên cứu chiếm lĩnh kiến thức.

2.3.3. Sử dụng tài liệu địa lý để xây dựng các đoạn miêu tả trong dạy học lịch sử

Việc sử dụng tài liệu địa lý để xây dựng các đoạn miêu tả trong dạy học lịch sử góp phần vào việc tạo ra động cơ quan trọng của hoạt động học tập, tạo động lực giúp học sinh tiến hành hoạt động học tập lịch sử hiệu quả đồng thời làm tích cực hóa quá trình tâm lý, thao tác tư duy như chú ý, tri giác, ghi nhớ, tưởng tượng của học sinh, giúp mang lại hiệu quả cao trong quá trình nhận thức lịch sử. Ví dụ, khi dạy về chiến dịch Biên giới Thu - Đông 1950, giáo viên có thể sử dụng đoạn trích sau để miêu tả về cứ điểm Đông Khê: “Đứng trên núi cao nhìn xuống đôn Đông Khê như một tuần dương hạm khổng lồ giữa biển rừng xanh biên giới. Đông Khê nằm giữa đường số 4, cách Cao Bằng 45km, cách Thất Khê 24km, xung quanh có 7 vị trí kiên cố đóng trên đỉnh núi cao như một bức tường vững chắc bao bọc. Đôn Đông Khê có hàng chục lô cốt tháp sát mặt đất, nắp dày trên 1m, có hầm ngầm, tường cao, dây thép gai xung quanh” [1; tr.27]. Ngoài ra, việc sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử còn giúp giáo viên có thể thực hiện tốt nhiệm vụ phát triển năng lực nhận

thức, năng lực thực hành, đặc biệt là năng lực tư duy tích cực của học sinh. Thông qua quá trình học tập tích cực, vừa sức với từng đối tượng học sinh, các em có thể phát huy được năng lực học tập của mình trong việc tìm hiểu nội dung tri thức lịch sử, thực hành bộ môn, sử dụng thao tác tư duy, các kỹ năng chú ý, quan sát, ghi nhớ...

2.3.4. Sử dụng tài liệu địa lý để tiến hành dạy học dưới dạng nêu vấn đề

Phát triển tư duy học sinh là một trong những nhiệm vụ quan trọng của giáo dục phổ thông. Trong dạy học lịch sử, giáo viên có thể sử dụng tài liệu địa lý nhằm tạo ra các tình huống có vấn đề để kích thích hứng thú, tạo tâm thế để học sinh giải quyết các vấn đề của bài học đề ra, góp phần nâng cao chất lượng dạy và học. Ví dụ, khi dạy về chiến dịch Điện Biên Phủ, giáo viên tìm hiểu về địa danh Điện Biên Phủ sau đó đặt ra các câu hỏi nhận thức như: *Trình bày khái quát về vị trí địa lý, địa hình của Điện Biên Phủ? Điện Biên Phủ có vị trí như thế nào trong kế hoạch Nava? hay Tại sao ta quyết định chọn Điện Biên Phủ làm trận quyết chiến chiến lược nhằm đánh bại thực dân Pháp?...* Với cách làm này giáo viên đã tạo ra những mâu thuẫn trong nhận thức của học sinh giữa một bên là kiến thức đã biết với một bên là kiến thức sáng tạo cần huy động các thao tác tư duy, đặt các em vào tình huống cần giải quyết, kích thích được tính tích cực trong quá trình học tập của học sinh.

2.3.5. Sử dụng tài liệu địa lý kết hợp với các loại đồ dùng trực quan

Đồ dùng trực quan là loại phương tiện dạy học có hiệu quả cao trong dạy học nói chung và dạy học lịch sử nói riêng. Đồ dùng trực quan tạo

được biểu tượng sinh động, phát huy được tính tích cực của học sinh, góp phần tạo hứng thú học tập, bồi dưỡng tình cảm, thái độ đúng đắn của học sinh đối với các sự kiện lịch sử. “*Theo tài liệu do Unesco công bố thì khi nghe học sinh chỉ nhớ 15% lượng thông tin kiến thức được truyền thụ, khi nhìn tỷ lệ này là 25% và nghe kết hợp với nhìn là 65%*” [1; tr.10]. Do đó, việc sử dụng tài liệu địa lý kết hợp với đồ dùng trực quan trong dạy học lịch sử là cần thiết và quan trọng. Chẳng hạn, khi dạy về chiến dịch Biên Giới Thu - Đông 1950, giáo viên cho học sinh xem lược đồ, hình ảnh về chiến dịch kết hợp với việc giới thiệu về vị trí, địa hình nơi này sẽ giúp học sinh hình dung được không gian diễn ra sự kiện. Sau đó, giáo viên kết hợp đặt những câu hỏi liên quan đến địa danh, hoặc cho học sinh chỉ lược đồ, xác định vị trí của chiến dịch Biên Giới sẽ giúp học sinh hiểu sâu và nhớ lâu hơn kiến thức đã được học.

3. Kết luận

Thực trạng của việc dạy và học lịch sử trong nhà trường phổ thông hiện còn nhiều vấn đề tồn tại như nội dung của bài giảng lịch sử còn khô khan, nhiều sự kiện nên chưa tạo được hứng thú học lịch sử đối với học sinh, khiến học sinh hiểu một cách rời rạc, nông cạn về kiến thức lịch sử, không nắm được mối liên hệ hữu cơ giữa các tri thức thuộc lĩnh vực đời sống xã hội, về kiến thức liên môn... Do đó, việc sử dụng tài liệu địa lý trong dạy học lịch sử sẽ góp phần khắc phục những hạn chế nêu trên, giúp học sinh nhận thức được sự phát triển xã hội một cách liên tục, thống nhất, thấy được mối liên hệ hữu cơ giữa các yếu tố trong cùng một sự kiện, hiện tượng lịch sử, cũng như giữa các lĩnh vực của đời sống xã hội.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- [1] Nguyễn Thị Côi (2011), *Rèn luyện kỹ năng nghiệp vụ sư phạm*, NXB Đại học Sư phạm.
- [2] Phan Ngọc Liên (2007), *Phương pháp dạy học lịch sử*, tập 1, NXB Đại học Sư phạm.
- [3] Phan Ngọc Liên (2007), *Phương pháp dạy học lịch sử*, tập 2, NXB Đại học Sư phạm.
- [4] Nhiều tác giả (2004), *Chiến thắng Điện Biên Phủ*, NXB Đại học Sư phạm.
- [5] Nhiều tác giả (2009), *Tìm hiểu kiến thức lịch sử 11*, NXB Giáo dục Việt Nam.